

TÜRKİYE'YE YERLEŞEN AFGANİSTAN KAZAKLARINDAN DERLENMİŞ TEKERLEME, BİLMECE VE ATA SÖZLERİ COLLECTED RİGMAROLE, RIDDLES AND PROVERBS FROM AFGHAN KAZAKHS

Yard. Doç. Dr. Nergis BİRAY¹

ÖZET

Halk tarafından meydana getirilen edebiyat ürünleri içinde tekerleme, bilmece ve ata sözlerinin farklı bir yeri vardır. Hem eğlenmeye hem de zekâyı geliştirmeye yönelik olarak günümüze kadar korunmuş olan bu türler, Türkiye dışında gelişen Türk edebiyatlarında da yer almaktadır. Bu mahsullerin tesbit edilmesi, ileride yapılacak olan karşılaştırmalı çalışmalara kaynak teşkil edecektir.

Bu yazıda, Afganistan Kazakları'ndan derlenmiş olan tekerleme, bilmece ve ata sözleri hem asıl hem de Türkiye Türkçesi'ne aktarılmış şekilleriyle verilmektedir. Bu türlerin Kazak Türkçesi'ndeki isimleri ve özellikleri üzerinde de durulmaktadır.

ABSTRACT

Rigmaroles, riddles and proverbs have different roles in works of folk Literature. Such genres which are entertaining and improving mental abilities have been protected so far, are seen in Turkish literature that developed in other Turkish nations' literatures. Depicting such works, will be basis for further comparative studies.

In this study, rigmaroles, riddles and proverbs from Afghan Kazakhs are given both in its original form and in transcribed version of Turkish. The study also dwells on the names and characteristics of Kazak Turkish.

Anahtar Kelimeler: Afganistan Kazakları, tekerleme, bilmece, ata sözü.

Anahtar Kelimeler : Afghan Kazakhs, rigmaroles, riddles, proverbs.

Milletimizin hayat görüşünü genellikle sade ve samimî bir dille ortaya koyan anonim veya ferdî eserlerden meydana gelen halk edebiyatı içinde tekerleme, ata sözü ve bilmecelerin

---

1. ¹ PAÜ Fen-Edeb. Fk. Türk Dili ve Edeb. Bölümü Öğretim Üyesi.(Yazının yayınlandığı yer: **Millî Folklor Dergisi** 53 (Bahar / 2002), ISSN- 1300-3984, s.71-78.)

farklı bir yeri vardır.

2

Dış Türk boylarının halk edebiyatı mahsulleri de Türk edebiyatının bütünü içinde önemli bir yere sahiptir. Bu mahsullerin derlenip ortaya konulması yapılacak mukayeseli çalışmalara da ışık tutacaktır.

Bugün çoğunluğu İstanbul Zeytinburnu'na, yüzde yirmisi Bursa'ya yerleşmiş olan Afganistan Kazaklarının 5 - 6 hanesi Kayseri'de yaşamaktadır. 1982 yılında Türkiye'ye göç etmiş olan Afganistan Kazaklarının çoğu, bugünkü Kazakistan'da bulunan Kızılorda ve Çimkent şehirlerinden; bir kısmı ise daha önceden göçtükleri Tacikistan'ın Korgantepe şehrinden Afganistan'a geçmişlerdir. Sayıları hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi bulamadığımız Afganistan Kazakları, Kazakistan'daki kıtlık ve zulüm yıllarının ardından meşakkatli bir yolculuk sonunda 1932-1933 yıllarında Afganistan'a gelmiş ve büyük çoğunluğu Mazar-ı Şerif'le Kunduz'a yerleşmişlerdir. 1982'de Türkiye'ye kabul edilen ve ilk önce Kayseri'nin Yenişehir (Beşparmak) Mahallesi'ne yerleştirilen Kazaklarla ilgili olarak İçişleri Bakanlığı Koordinatörlüğü'nde hazırlanan raporlarda, gelenlerin 65 hane, 277 kişi olduğu belirtilmektedir. 1982 yılında kendilerinden derleme yapılan Afganistan Kazak Türkleri, orta ve küçük cüze mensuptur. Aşağıdaki tekerleme, bilmece ve ata sözleri, bu derlemelerden tesbit edilmiştir. Yapılacak çalışmalara katkısı olması amacıyla bu halk edebiyatı mahsulleri hem aslı hem de Türkiye Türkçesine aktarılmış şekilleriyle verilmiştir.

Tekerlemeler:

Tekerlemeler, ya bir bilmece, masal, halk tiyatrosu veya oyun içinde ya da tek başlarına ortaya çıkan ürünlerdir. Söylenişlerinde vezin, kafiye, seci' ve alliterasyondan faydalanılır. Tekerlemeler; zıtlık, güldürme veya şaşırtmaya dayalı sözlerdir. Belli söz kalıpları içinde ard arda bazen kapalı bazen açık ifadelerle söylenir.²

Kazak Türklerinde tekerleme "janılpaş" adıyla bilinmektedir. Ahmet BAYTURSUNOĞLU, janılpaşlar hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Janılpaş degen atı jañiltuwdan şıqqan. Qatarınan qayta-qayta şapşañ aytqanda, ya til kelmeytin, ya til basqa söz qılıp burıp ketetin sözderdiñ basın qurap, kelistirgen şığarma- jañılpaş dep ataladı.

Janılpaş köbinese jañılğanda ersi mağınalı söz bolıp şığıp küldirerlik sözder alınadı."³

(Janılpaş adı yanılmaktan çıkmış. Sırasıyla tekrar tekrar hızlı bir şekilde söylendiğinde ya yanlış ya da dil sürçerek söylenen sözlere janılpaş adı verilir. Janılpaşta genellikle yanlış söyleyiş, buna bağlı olarak da yersiz ve anlamsız sözler ortaya çıkar ve gülünç bir duruma yol açar.)

Derlemelerdeki dört tekerleme şunlardır :

² Prof. Dr. Şükrü ELÇİN, **Halk Edebiyatına Giriş**, Ankara, 1981, s.650-651.

³ Ahmet BAYTURSINOV, **Şığarmaları**, Almatı, 1989, s. 234-235 ve **Ak Jol**, Almatı, 1991, s. 414.

Aytay karbay
Aytay karbay degenin
Kaytay karbay
Malındı jabıratıp dalağa

(*Aytay karbay
Aytay karbay dediğin
Kaytay karbay
Malını zorla atıp boşa*

Jartay garbay.

(*Cartay karbay*)⁴

Yesevimnin bir jağına opak arttı

(*Eşeğimin bir yanına çerçöp(?)
yükledim*

Bir jağına kopak arttı

Bir yanına otlar yükledim.

Opağın bolsa kopağın menen

Çerçöpün olursa otların ile

Kopağın bolsa opağın olur.

Otların olursa çerçöpün olur.)

Ay bal gaymak

(*Ay bal kaymak*

Ay bal gaymak degenim

Ay bal kaymak dediğim

Kay bal kaymak

Kay bal kaymak

Ay bal gaymak

Ay bal kaymak

Ay bal gaymak degenin

Ay bal kaymak dediğin

Kay bal gaymak

Kay bal kaymak.)

Şiyirbay şiyirbay şiyirbay kus

(*Şiyirbay şiyirbay şiyirbay kuş*

Şiyir başına kongan kus

Şiyir başına konan kuş

Karkaralay kalban kus

Hürmetli, hep uçan kuş

Kaz başına kongan kus

Kaz başına konan kuş.)

Bilmeceler :

“Bilmeceler, tabiat unsurları ile bu unsurlara bağlı hadiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı; akıl, zekâ veya güzellik nev’inden mücerred kavramlarla dinî konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde yakın-uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhâkeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir.”⁵

Bilmeceler manzum veya mensur olabilir.

“Kazaklarda bilmeceye “jumbağ” adı verilir. Jumbağlar çoğunlukla manzum halde söylenirler. Kafiyeli cümleler halinde söylenenleri de vardır.”⁶

A. BAYTURSUNOĞLU “jumbağ” hakkında şunları yazmaktadır: “ Jumbağ degen atı jumuwdan şıqqan: yağni qoldıñ işine bir nârseni jasırıp, jumıp turıp, sonı tap degennen şıqqan. Jumbaқта nârseni qolğa jumıp turıp taptırmaydı. Oyda bügip aytpay qoyıp, sol nârsege uqsas nârselerdi siypattap aytıp, uqsastığı boymışa taptıradı. jumbağ zeyindi ustartuwğa paydası bar

⁴ aytay, karbay, kaytay, jartay vs. gibi kelimeler tekerlemelerde kullanılan manasız kelimelerdir.

⁵ Şükrü ELÇİN, a.g.e., s. 662-664.

⁶ Ferhat TAMİR, “Kazak Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı, IV. C., s. 423-449.*

närse. Jumbaqtıñ negizi tärizdew, yaǵni närseñiñ sıypatın tärizdep aytıw. Mäselen...at bastı, arqar müyızdı, böri kewdeli, böken sandı, qus qanattı, qumırsqa izdi, bota tiresekti. (şegirtke)”⁷

4

(*Jumbaqa adı yumuktan çıkmış. Yani elin içine bir şeyi gizleyip yumup onu bul demekten çıkmış. Jumbaqa bir nesne ele saklanır ve karşıdakinin bulması için çalışılır. Saklayan kişi nesnenin adını söylemeden ona benzer şeyleri tarif ederek benzerlik yönünden yardımcı olarak nesnenin ne olduğunu buldurmaya uğraşır. Jumbaqaın zihni açıcı, keskinleştirici faydası da vardır. Jumbaqaın temeli benzetme, yani nesnenin görünüşünü tarif ederek buldurmaya dayanır. Örnek...: At başlı, koyun boynuzlu, kurt gövdeli, böğü bacaklı, kuş kanatlı, karınca izli, deve dirsekli (çekirge).)*

Derlenmiş olan bilmece örnekleri şunlardır:⁸

I. Tabiat ve tabii hadiseler :

Dar darbaz Bir gümbüz Bir göbök Qırq şaşaq (Hava, Yer, Ay, Yılduz)	(<i>Dar pencere Bir kümbet Bir göbek Kırk saçak</i>) (417) (Hava, Yer, Ay, Yılduz)

Tamğa tarı jaydım. (Yılduz) (418)	(<i>Göge darı (mısır) yaydım.</i>) (Yılduz)

Uzun uzun uz ketti Uzun boylu kız ketti Köleñkesi kümüsten Külüp turğan kız ketti (Aqqan suv) (419)	(<i>Uzun uzun uz gitti Uzun boylu kız gitti Gölgesi gümüsten Gülüp duran kız gitti</i>) (Akar su)

II. İnsan, Hayvan, Bitki :

İnsan :

Qalın gamıs işinde qıyaq ⁹ gamıs Qıyaq gamıs işinde jiltıldavıq Jiltıldavıq işinde tıqıldavıq Tıqıldavıq işinde pısıldavıq ¹⁰	(<i>Kalın kamış işinde kıyak kamış Kıyak kamış işinde ciltıldavık Ciltıldavık işinde tıkıldavık Tıkıldavık işinde pısıldavık.</i>)

⁷ Ahmet BAYTURSINOV, *Şıǵarmaları*, Almatı, 1989, s. 234-235 ve *Aq Jol*, Almatı, 1991, s. 413.

⁸ Bilmecelelerin verilisinde, Prof. Dr. Şükrü ELÇİN'in yapmış olduğu gruplandırma esas alınmıştır.

⁹ kıyak: kızılı ve karası olan bir ot çeşidi.

¹⁰ jiltıldavık, tıkıldavık, pısıldavık : benzetme yoluyla göz, diş, burun yerine kullanılmış kelimelerdir.

(Saş, kirpik, köz, diş, burun) (417) *(kalın kamaş : saş;kıyak
kamaş: kirpik; cılıldavık : göz*

*tıkıldavık:burun ;
pısıldavık::diş.)*

Jar basında jartılasıq. *(Yar başında ııldak.)*
(Qulaq) (419) *(Kulak)*

Hayvan :

Basında böriği bar qara puspaq *(Başında börkü var kara başlık*
Üstine ağ ös qartın kiyip alıp *Üstüne bu ak elbiseyi giyip alıp*
Turadı iki qolın artına ustap *Durur iki elini arkasında tutup)*
(Alaqağğa) (416) *(Ala Karga)*

Taňga tayaq süyedi. *(Gökyüzüne dayak dayanır.)*
(Deveniň quyruğu) (418) *(Devenin kuyruğu)*

Kişkentay ğana miden tas *(Küçüçük sadece miden taş*
Atan tüye köteralmaz *Baban deve götüremez.)*
(Qaraqurt) (418) *(Akrep)*

Dübir dübir törtev *(Patır patır dördü*
Yesen keldi yekev *Kulak geldi ikisi*
Qasabay keldi jalğız *Vücudu geldi yalnız*
Jağasında qundız *Yakasında kunduz.)*
(At) (421) *(Patır patır dördü: dört
ayak ;Kulak geldi ikisi: iki
kulak
Vücudu geldi yalnız atın
vücudu
Yakasında kunduz: Kuyruğu
Bir camın önünden geçen atın
görünüşi.)*

Astı tas *(Altı taş*
Üsti tas *Üstü taş*
Ortası şadırbas *Ortası kocaman baş.)*
(Tosbaqa) (422) *(Kaplumbağa)*

Bitki :

Kişkene bala qazanşa
İşi tola palavşa
(Yangaq) (418)

(*Küçücük minicik kazancık
İçi dolu pilavcık.*)
(Ceviz)

III. Eşya :

Bir adamğa bes adam miñsesipti
Mingesiip ayta qırdan izdesipti
(Kalem) (416)

(*Bir adama beş adam bindirmiş
Bindirip sorarak ovidan izlemiş*)
(Kalem)

Bir qus bar babasmanda
Bası tömen
Özine zor keledi sabasqanda
Özimen qas taylasqan
Bir qus bar
Ketedi ilip alıp janasqanda
(Quduq) (417)

(*Bir kuş var yüce gökte
Başı yüksek (göge doğru)
Kendine zor gelir savaştığında
Kendiyle yakın yükten kurtulan
Bir kuş var
Alır gider ona yaklaştığında.*)
(Kuyu)

Qazıq basında qar turmaz.
(Jumurtqa) (417)

(*Kazık başında kar durmaz.*)
(Yumurta)

Qara sıyırım qaraptur
Qızıl sıyırım jalaptur
(Qazan) (417)

(*Kara sığırım bakmış
Kızıl sığırım yalamış.*)
(Kazan)

Ömür ömür ömürden
Jaq qanatım kömürden
Şańıra degen bir qız bar
Jumırtqası demürden
(Silah) (418)

(*Ömür ömür ömürden
Yan kanadım kömürden
Tüfek denen bir kız var
Yumurtası demirden.*)
(Silah)

Tap tap etti
Astınan kerven ötti
(Elgezer) (419)

(*Tap tap etti
Altından kervan geçti.*)
(Elek)

Aq küşüğim ağ etti	(Ak köpeciğim ak etti
Kötinen boğu sar(ı) etti (Yiplik) (419)	Götüyle b...u sarı etti (İplik)
Aq küşüğim iy _aynalıp buğaz boldı (Yiplik) (419)	(Ak köpeciğim iğ dönüp boğaz oldu.) (İplik)
<i>kımıldayan</i> Qatar qatar qaralar qımıldığın	(Katar katar karalar
Qırıl qozğan ayağın Noqta kete bığıl..... (Makine) (419)	Kırıla kırıla kımıldatan ayağın Nokta gider sıra sıra.... (Makina)
Jılq etti jimbılğa getti. (Tüfengiñ tiri) (421)	(Bir göründü bir kayboldu.) (Tüfeğın oku)
Qarangı üyde qaban kürki. (Tiyirman) (421)	(Karanlık evde kaplan kürkü.) (Değirmen)
Qızartıp satdım Maldatıp aldım (Yet) (421)	(Kızartıp sattım Sahiplenip aldım.) (Et)
Jündüğe jünsüz kirdi. (Ton) (421)	(Yünlüye yünsüz girdi.) (Don)
Qarğaz qarğaz Moyını bir ğaz Şaqırsam kelmes Piyade jürmes (Çılım) (422)	(Karğaz qarğaz Boynu bir kaz Çağırsam gelmez Yalnız yürümez.) (Nargile)

IV. Dinî Unsurlar :

Bes alma bes qolımın arasında Yekevi küñge pişken	(Beş elma beş parmağımın arasında İkisi günde pişen

Üşevi bir terektin sayasında
(Namaz) (416)

Üçü bir ağacın gölgesinde.)
(Namaz)

8

Qattama, qattamadan attama.
(Quran) (420)

(Katlama, katlamadan atlama.)
(Kur'an)

Ata sözleri :

Ata sözleri; kısa, kalıplaşmış, özlü cümlelerdir. Halk düşüncesini, felsefesini hikmetli ve özlü bir şekilde ortaya koyarlar. Genellikle manzum olmaları yanında mensur da olabilirler. Söylenecek düşünce; mecaz, teşbih, istiâre gibi edebî sanatlardan da faydalanarak bazen kapalı bazen de açık bir şekilde ifade edilir.

“.....maddî şekli bir hareket noktası yapan ve ilk söyleyicilerini tesbit edemediğimiz bu dil mahsûlleri, hayat prensibi olacak fikir ve düşünceleri din, ahlâk, hukuk, iktisad, terbiye, gelenek-görenek ile tabiat hâdiselerinden, teknikten vb. çıkacak kâideleri müşahhasan mücerrede giden bir yolla, bazen bir fikra kılığında söz ve yazı ile nesillerden nesillere intikal ettiren hikmetli cümlelerdir.”¹¹

Kazak Türkçesinde ata sözüne “maqal” denilmektedir. “Kazaklarda atasözlerine maqal-mätelder adı verilir. Kazak atasözlerinde konar-göçer hayatın derin izleri görülür. Maqallar, mätellere göre daha uzun ve mânâları daha açık olan sözlerdir. Mätelder ise, daha çok âdet halinde söylenen sözlerdir. “Mezgili jetse muz da erir. (*Zamanı gelirse buz da erir.*)” **Maqal**. “Özi toysa da közi toymaydı. (*Kendi doysa da gözü doymaz.*)”. **Mätel**.

Maqal-mäteller kafiyeli sözlerdir. Hatta bazıları iki mısralık manzum söyleyişler halindedir.”¹²

Ahmet BAYTURSUNOĞLU, maqal ve mäteli ayrı başlıklar altında incelemektedir: “Maqal da taqpaqqa jaqın salt-sanasına säykes aytilğan pikirler. Taqpaqtan köri maqal mañızdı, şını keledi.

.....

Mätel degenimiz kezine kelgende kesegimen aytilatın belgili-belgili sözder. Mätel maqalğa jaqın boladı. Biraq maqal täciriyyeden şıqqan aqiyqat türinde aytiladı. Mätel aqiyqat jağın qaramay, ädetti söz esebinde aytiladı.”¹³

(*Makal da takpaka (şiir ve güzel sözler) yakın, gelenekle ilgili değerlere bağlı olarak söylenip gelen fikirler topluluğu. Takpaka göre makal, daha esaslı daha gerçekçidir. ....*

Mätele gelince, güçlü bir ifadeyle söylenen ve herkesçe bilinen sözlerdir. Mätel, makala yakındır. Fakat makal, tecrübelerden elde edilen gerçekler şeklinde söylenir. Mätel gerçekliğine bakmadan âdet sözü şeklinde söylenir.)

Afganistan Kazaklarından derlenmiş olan ata sözleri şunlardır:

Ağaş jas vakıtında iyiler.

¹¹ Şükrü ELÇİN, a.g.e., s. 684.

¹² Ferhat TAMİR, a.g.e., s.426.

¹³ Ahmet BAYTURSINOV, *Şığarmaları*, Almatı, 1989, s. 249-250 ve *Aq Jol*, Almatı, 1991, s. 425.

(Ağaç yaş vaktinde (yaşken) eğilir.)

Altın alma, dua al.

(Altın alma, dua al.)

Aybar kerek - äl kerek, älsiz aybar ne kerek.

(Heybet gerek, hâl gerek, hâlsiz heybet ne gerek.)

Javun (jangur) men cer gögered, duğa menen yel gögered.

(Yağmurla yer göğerir, duayla yurt göğerir.)

Jer tawsız bolmaydı, el dawsız bolmaydı.

(Yer dağsız olmaz, il kavgasız olmaz.)

Jıılğan üstine judırıq.

(Toplananlara yumruk.)

Densawlıq - zor baylıq.

(Sağlık - en büyük zenginlik.)

Qızım sağan aytam, kelinim, sen tında!

(Kızım sana söylüyorum, gelinim sen dinle!)

Özi toysa da, közi toymaydı.

(Kendi doysa da gözü doymaz.)

Sen siylasan kerindi, kuday siylyd berindi.

(Sen hürmet etsen yaşlına, Hüdâ hürmet eder hepinize.)

Siylamasan kerındı, it kemirer basındı.

(Hürmet etmezsen yaşlına, it kemirir başını.)

Kaynakça :

Ahmet BAYTURSINOV, **Şığarmaları**, Almatı, 1989.

Ahmet BAYTURSINOV, **Aq Jol**, Almatı, 1991.

Nergis BİRAY, **Afganistan Kazakları Ağzı**, Gazi Üniv. Sosyal Bil. Enst. (Dan.: Prof.Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN; Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1995.

Prof. Dr. Şükrü ELÇİN, **Halk Edebiyatına Giriş**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1981.

Ferhat TAMİR, *“Kazak Türkleri Edebiyatı”*, **Türk Dünyası El Kitabı-(Türkiye Dışı Türk Edebiyatları)**, IV.Cilt, TKAE Yay., Ankara,i 1998 (3. Baskı).

